

EMLÉKEIM TISZA ISTVÁN GRÓFRÓL

ÍRTA

CZERNIN OTTOKÁR GRÓF

VOLT CSÁSZ. ÉS KIR. OSZTRÁK-MAGYAR KÜLÜGYMINISZTER

BUDAPEST, 1925
ENCIKLOPÉDIA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

A kiadásért felelős: Lantos Adolf.
A Pesti Lloyd-társulat nyomdája. (Felelős : Márkus Pál.)

Czernin Ottokár gróf a Pester Lloyd hasábjain három cikket tett közzé s ezekben Tisza István gróf személyéhez fűződő értékes emlékezéseit gyűjtötte egybe. Megkapó és megható jellemrajzzá finomult ez a három cikk. Személyes emlékei gazdag tárházából olyan adatokat tár elénk, amiket önmaga látott, amiket önmaga átélt; levelesládájából pedig Tisza István leveleit teszi közzé : mindezek jórésben új, eddig ismeretlen adatok, amelyek kiteljesítik Tisza István államférfiúi és emberi mivoltáról eddig alkotott emlékképünket; Ez a három cikk egyben megannyi téglá is ahhoz a mauzóleumhoz, ahová Tisza István tisztult emlékét már a kortársak lelke is feltemelte.

Tisza István gróf személye immár a történelemé. Ha a magyar gyerek hazájának ősi és tiszteletreméltó históriáját tanulja, akkor nemzetének legjobbjai között a Tisza István neve is ott lesz s a magyar ifjúság bensőséges kegyelettel hallgatja majd a mesemondót, aki ennek a férfiúnak harcos életét fogja elébe tární. Nagyon is megérthető, ha Magyarországon Tisza Istvánról immár egész irodalom keletkezett, ha az emlékét

úgy tisztelik és úgy szeretik, mint valami nemzeti hőst s ez a tény éppannyira dicséretére válik a magyarságnak, mint dicsőségére az elhunytnak; hiszen csak az a nemzet, amely oltárt néhai nagy fiai szent emlékének, amelynek kiérett, nagy kultúrélete van.

A világháború korszakában a Monarchia leghatalmasabb egyénisége Tisza István gróf volt; hiszen esztendőkön át az ő alakja egybefolyt Magyarország és a Monarchia sorsával; az ő kemény keze irányította az állam kormányát egészen addig, amíg 1917-ben politikai intrigák áldozatául esett s a Monarchia végzetesen súlyos, kárára be kellett látnia, hogy a Capitolium tőszomszédságában ott mered a Tarpeja szirtje is. Tisza 1914-ben ellene volt a háborúnak, de nem holmi pacifista érzületből, amely az ő egyéniségétől meglehetősen távol állott, hanem azért, mert azt szerette volna, ha a döntő fordulat előtt a Bulgáriával való szövetségünk már készen állott volna; ezért kívánta azt, hogy a szerb kérdés végleges megoldása egy időre még elhalasztassék. Ezek a tisztára taktikai megfontolások indították arra, hogy a döntő miniszteri tanácskozáson az ultimátum ellen szólaljon fel; ám végül mégis eltúrta a leszavaztatását és megadta a beleegyezését ahhoz, hogy a belgrádi jegyzékben erős hangot üssünk meg; ha valóban komolyan és elszántan akarta volna, akkor az ultimátum soha, de soha el nem ment volna Belgrádba. Tisza István áldozatául esett a háborúnak; gyáva, bolsevista gazemberek gyilkolták meg akkor, amikor Károlyi Mihály a kormányhatalmat átvette. Tisza pedig úgy halt meg, ahogy élt: egész, igaz férfiú módjára.

Láttam őt azokban a napokban, 1918 szomorú őszén, amikor vadul kergetőztek az összeomlásunkról szóló hírek s amikor a nagy drámának a bolgár front megtörésével kezdődő utolsó felvonására felgördült a függöny. Majd egy óra hosszat beszélgettem vele ekkor.

Tisza a helyzetet illetően már semmiféle álmokképekben nem ringatta magát; tisztán látta, hogy itt a vég; s máris tudta, hogyan özönlik feléje a nagy, rohanó forradalmi áradat, amely vak gyűlölettel elsősorban őt fogja legkiütöbbsébe áldozatául követelni. Előre látta a merényletet, de hát ez nem érdekelte őt. Olyan esemény volt ez az ő szemében, amely lehetséges, sőt valószínű, de mindenesetre nagyon — közömbös *ügy* volt; mert félelmet nem ismert ez az ember. Nem tartozott azok közé az emberek közé, akik neveltetésük folytán megtanulták, hogy a gyávaság a legundokabb bűn s akik ezért a veszedelem percében megemberelnek magukat s a felkövetelődző félelemérzést leküzdik magukban. Tisza nem ez az ember volt. Ama kevésszámú istenáldotta egyéniségek sorába tartozott ő, akik a „félelem” szóhoz képtelenek bárminő fogalmat fűzni: olyan férfiú volt, aki egyszerűen meg sem értette, mit jeleni az a szó, hogy „félelem”; csak azt tudta róla, hogy olyan érzés az, aminőt ő még életében soha át nem érzett. Alighogy Bécsből visszatért Budapestre, máris felgyülemlettek olyan jelenségek, amelyek tisztán elárulták, hogy minő gyűlölet övezi azt az államférfiút, akit mindenki a háború gonosz szellemének tartott. Tisza jól látta ezt s mégis a helyén maradt. Barátai egyike-másika arra akarta rábeszélni, hogy utazzék a semleges külföldre. Tisza nem tette meg. Azzal, hogy a köztársaságot kiáltották és hogy Károlyi állott a kormány élére, a Tisza sorsa megpecsételődött. Most aztán már, még ha akart volna, se igen sikerült volna már megmenekülnie; túlságosan szűkre szorult már körülötte a háló. Ő maga azonban egyáltalán nem is gondolt erre; még pár órával a gyilkosság előtt könyörögve kérték a hozzátartozói, hogy próbálja meg a menekülés útját, mert a vörös erők fegyveres szegénylegényei folyton ott kovályogtak a ház körül s nyilvánvaló volt, hogy mi a tervük.

Végül is betörték a banditák és egy jól irányzott sortűz végzett azzal a férfival, aki felemelt jobbjaival pisztolyt szorongatott, hogy harcolva haljon meg, úgy ahogy harcolva élt. Felesége karja között hunyta le a szemét s az utolsó szava ez volt: „Tudtam, hogy ez lesz a vége.“

Tisza István halála egyúttal egy szép legenda halála is, a félelmet nem ismerő lovagról szóló legendáé, a büszke falusi nemesemberről szóló legendáé, akiben a hazafiasság érzése, a hazai röghöz való ragaszkodás érzése túlharsozott minden más érzést. Vele elhalt egy szegény, agyontiport nép legtisztább lelkületű, bátor fiainak kikristályosodott szimbóluma.

Tisza Istvánnak és a felejthetlen emlékü Ferenc Ferdinánd főhercegnek az egyéniségében volt valami hasonlatosság. Mind a kettő keménykötésű, erőteljes, energikus, vasöklű férfiú volt, akik egy-kettőre készen állottak arra, hogy az elébük toluló problémákat erőszakosan oldják meg; s ebben a jelenségben tagadhatlanul súlyos veszedelmek rejtőztek a Monarchia jövője tekintetében. Tisza feltétlenül ragaszkodott a dualisztikus államformához; a főherceg nagyon is hajlott egy olyan megoldás felé, amely a habsburgi Monarchiát új alapokra akarta fektetni; tehát az volt a főfeladat, hogy e két tényező bekövetkezendő élet-halálharcái meg lehessen akadályozni s közöttük a fenntartás nélkül való kölcsönös bizalom alapján valamelyes megegyezést lehessen megteremteni. S ez nem is lett volna olyan nagyon kilátástalan feladat, annak ellenére sem, hogy harmadik tényezők részéről ugyancsak folyt a lázítás s minduntalan kiütköztek annak a jelei, hogy vannak érdekek, amelyek a főherceget a magyar államférfiúval végképp össze akarják veszíteni. A kiegyenlítés munkája pedig azért ígérkezett sikerrel, mert úgy a főherceg, mint Tisza is, a lelke legbensejében mégis csak arra vágó-

dott, hogy egymással karöltve dolgozhassanak. Tisza ennek az óhajtásának nyíltan kifejezést is adott s nem egyszer kijelentette előttem, mennyire szeretne a főherceggel a közjogi kérdések dolgában megegyezésre jutni — természetesen úgy, hogy a maga politikai hitvallását ne kelljen megtagadnia.

A magyar nemesi osztály ősidők óta más politikai alapokon állott, semmint az osztrák nemesség; hazafiassága egészen más természetű volt, mint a lajtántúli nemességé; hazafiassága elsősorban a saját népére és a saját országára irányult s a király sorban csak azután következett; hiszen ennek személyében — hogy a költő ismert szavával éljek — csupán „a legelső magyar embert” látta. Már most önmagában véve ez a felfogás nem csupán helyes, hanem természetes álláspont is lett volna, ha a „magyar nép” és a „magyar állam” fogalma fedte volna egymást és amellet hiánytalanul és szilárdan körülhatárolt jogi képzeteknek felelt volna meg. Spanyol, svéd vagy hollandus embernek soha eszébe nem juthat, hogy az uralkodójában mást lásson, mint a maga népének s így egyúttal a maga államának legkiválóbb képviselőjét: ott t. i. a nép és az állam fogalma tökéletesen fedi egymást. Magyarországon azonban, épúgy, mint a „német Ausztriában” erről soha szó sem is lehetett, és pedig az állam területén élő idegen nemzetek okából. Bizonyos az, hogy *szemre* Magyarország egységesebb államalakulat volt, semmint Ausztria, mert a szorosabb magyar alkotmány jobban elfedte a baj gyökereit, semmint odaát Ausztriában; de a felszín alatt ití Magyarországon is genyesedett a szálla és Ferenc Ferdinánd főherceg tiszta szemmel látta, hogy Magyarország idegen nyelvű népei is már öntudatra ébredtek s hogy velők számolni kell. Olyan helyzetet akart tehát teremteni, hogy a Magyarország földjén élő idegen nemzetek a magyar állam keretein belül elégé-

közös ténykedését kívánja meg. Csak ez a két tényező együttesen jelent életet az alkotmány keretei számára s ők együttesen képviselik a magyarok szemében a legfőbb törvényhozói hatalmat; nem akadhatott volna tehát hazafiásán érző magyar, aki Tiszának a király ellen való esetleges harcról szóló fentidézett szavain csak a legkevésbé is megütközött volna. Az alkotmány fölötté áll még a királynak is.

Tisza ellenségei, s ezek pedig nem kevesen valának, „politikai erőművésznek“ titulálták őt. Ezt a díszítő jelzőt egyáltalán nem barátságos szándékkal találták ki rá; azt akarták vele kifejezni, hogy Tisza „az az ember, aki minden áron erőművészeti mutatványokra törekszik“. Aki azonban nem a Tisza ellenségeinek gyűlölködő légkörében élt, annak a szemében ez a jelző egészen mást, kitüntető dicséretet jelentet. Tisza valóban „erőművész“, atléta volt, ha a példátlan energiát és idegerőt, ha a ritka testi és erkölcsi bátorságot „politikai erőművészet“ névvel szabad illetnünk. A közvélemény első ízben akkor ébredt ennek a tudatára, amikor Tisza István 1904-ben miniszterelnök volt s ebben a minőségében megkezdette az obstruáló ellenzékkal szemben a maga kíméletet nem ismerő harcát, amely ugyan akkor a vereségével végződött, de amelynek utóbb, nyolc év múltán újra nekilátott s amelyet ezúttal diadalmasan fejezett be. Középről kellett ezt a küzdelmet megfigyelni, hogy az ember megértse, minő próbára tette az a vezér idegerezjét; a keményen obstruáló kisebbség, a parlamenti őrség, amely a kizárt képviselőket kihajigálja, a valósággal lejátszódó közelharcok, mindez csupa olyan dolog, ami ma már nem tartozik a nyolc világsoda közé. Egyes országoknak torzrajzzá sülyedt parlamentarizmusa az ilyen eseményeket ma már egészen maguktól értetődőknek tünteti fel s ha Berlinben egy tucat kommunista képviselőt kidobnak, nem törődik azzal ma

már senki. Akkortájt azonban és Magyarországon más-ként állottak a dolgok. A parlament a magyarság szemefénye volt s azok, akiket kitessékelték — egy Apponyi, egy Andrássy — igazán nem tartoztak a megvénhedt, csintalan kölykök sorába és nem a Kún Béla megrögzött gonosztevőinek iskolájából kerültek ki; olyan férfiak voltak ők, akiknek érdemekben gazdag múlt állott a hátuk mögött, olyan emberek, akiken a polgárok ezrei csüggöttek, komoly és tisztos férfiak voltak, akik önzetlenül, elvekért küzdöttek — s ezért történt, hogy Magyarország közvéleménye is irtózatosan felhördült erre a példátlan elbánásra. Leírhatatlan az a gyűlölet, amely akkoriban Tisza István ellen felviharzott; rövid pár óra alatt ezrek és ezrek lettek halálos ellenségeivé, akik minden áron le akarták volna őt verni. De az egyik oldal irtózatos gyűlölete szinte automatikusan váltotta ki egyúttal a túlsó oldal vak csodálatát s Tisza Istvánnak — akkor a magyar parlament elnöke volt — alig néhány nap alatt sikerült egész Magyarországot két ellenséges táborra osztania: aszerint, hogy mellette vagy ellene voltak-e. S az őrjöngő hullámverés kellős közepén ő maga úgy állott ott, mint a kőszikla, amelyen a-tenger irtózatos ereje is megtörik. Amikor nyílt parlamenti ülésen feléje lőttek, még csak a szeme pillája sem rezdült meg s szemtanuk beszélnek, hogy valósággal könnyű gúnyos mosoly játszott a szája szeglete körül, amikor a halál szárnya árnyékot vetett rája. Róma leghatalmasabb korának legrómaibb jelleme sem viselkedhetett volna nála fenségesebben. Mi, itt Bécsben, úgy éreztük ekkor, hogy im megszületett az az ember, aki elhivatott arra, hogy korára rányomja a maga bélyegét és szinte előre sejtve megérezte a halhatatlanságnak csöndes szárnycsattogását, amely halkán már ekkor is körülrepedte a nevét. A német császár ezekben a napokban mondotta ki a jelentős szót: „Ilyen

ember kéne Németországnak!“ s máris egész Európa figyelme ráterelődött erre az oroszlánszívű férfiúra, akit, már-már úgy látszott, semmi sem téríthet el attól, hogy a terveit végrehajtsa. Talán még az elmondottnál is jellegzetesebb, de személyes bátorságával egyformán szimpatikus vonása volt aztán, aminő egyszerűen, közönyös hangon Tisza az eseményről megemlékezett. Ferenc József megdicsérte a viselkedését s erre Tisza nyugodtan és szerényen ennyit válaszolt: „Ezek a dolgok messziről sokkal súlyosabbnak látszanak, mint aminők a valóságban, mert ezek a parlamenti szájhősök alapján igen ártalmatlan urak“ — de azért mégis csak pár centiméter híja volt s ezen „ártalmatlan urak“ egyikének golyója ott akadt volna meg a szívében. Sok évvel utóbb — Tiszával való utolsó beszélgetésem alkalmával — olyan kijelentést tett, amelynek ugyanilyen volt az alaphangja. Arra figyelmeztettem, hogy az az érzésem, hogy az élete veszélyben forog s megkértem, ügyeljen magára. Nagy szemüvegén keresztül mereven nézett a szemem közé s örökké felejthetetlen, örökké a fülemben csengő hangon így felelt nekem:

— *De hiszen igazán olyan mindegy az, hogy aztán mi történik velem.*

Nyolc nap múlva ott feküdt a ravatalon.

II.

Amikor valamilyen katasztrófa zúdul az emberiség feje fölé, ha elemi csapások irtózatosszerű szerencsétlenségeket idéznek reánk, ha a földrengés földrészeket pusztít el és százezreket öldös ki, olyankor szokott az emberiség, meredten az ijedelemtől, valamely magasabb hatalom előtt fejet hajtani. Bármilyen hitet is kövessenek azok, akiket ilyen baj ér, az irtózatosszerű csapások súlya alatt azoknak a felsőbb hatalmaknak a súlyos kezét

érik, amik véghetlen távolságokban, a csillagok fölött trónolnak s amiket az ember isten, sors vagy más néven illet. S mi mást is tehetne az ember? Másként áll azonban a dolog, ha emberkéz okozta a katasztrófát, ha a hatalom egyes letéteményesei politikájukkal az emberiség létét és kultúráját veszélyeztették. Akkor a kétségbeesés érzésébe belelopakodik a düh és a bosszú érzése, a „bűnösség kérdése“ napirendre kerül s nem nyughatik el addig, amíg az emberiség nem kapta meg az elkövetett bűnért az elégtételt: amíg az áldozat vére ki nem oltotta a gyűlölet lángját.

A világháború száz év óta a legnagyobb emberkéz okozta katasztrófa volt. Talán csak a napóleoni háborúk korát lehetne véle összehasonlítani, — ami a kettő között történt, az mind csak apró csetepaté, gyerekjáték volt a most lefolyt világháborúval szembeállítva. Még a napóleoni háborúk sem jártak olyan mélyreható következményekkel, mint ez a mostani; a korzikai lángész bukása után rövid pár évvel Európa máris legyűrte azoknak a hadjáratoknak a következményeit s a 19. század e leghatalmasabb és legerőszakosabb emberének, szigeti fogságából még önnön szemével kellett látnia, mint hullik szét atomjaira az a világbirodalom, amelyről egykor álmodozott; látnia kellett, hogyan virágozik fel újra az angol kereskedelem, amelyet kontinentális zárleti rendszerével olyan keményen fojtogatott; és látnia kellett, hogy az általa felduzzasztott s elakasztott élet áradata hogyan tér vissza a régi folyományába. Ugyanaz a nemzedék, amely megcsodálta, félve ámulva és meggyűlölte Napóleont, ugyanaz a nemzedék megérte még a régi rend visszatértét is.

A mi nemzedékünknek nem adatott meg ez a sors. Sok évnek kell majd leperegnien, hogy a világháború vészes következményei eltűnjenek a föld színéről s hogy a lelkekbe újra visszaköltözzék az emberi boldog-

ságnak két éltető alapeleme: a jog és a szabadság. És a győzők csakúgy, mint a legyőzöttek még hosszú, hosszú éveken keresztül, majdnem egyformán fogják láncukat cipelni.

Tisza István mint a háború áldozata halt meg. Ő, aki ellene volt a háborúnak, ő, aki soha nem képviselt valamely annexióspolitikát, aki a háborútól semmi más eredményt nem várt, minthogy megmentse a Monarchiát, ő, a háború ellensége, aki tisztán látta előre mindazt a nyomorúságot, ami rászakadt a világra, ő lett az áldozata ennek a háborúnak, neki kellett mint „háborús uszítónak“ elpusztulnia, őt gyilkolta le ezen a címen valamilyen vörös banda buta és gyáva gyűlölete. Magyarország abban a percben vesztette el legnagyobb fiát, amikor, elszigetelten és szorongattatva, a legborzalmasabb helyzetben állott itt. Ha a gyilkosok és felbujtók tudták volna, hogy igazában hogyan érzett ez az ember a szíve legbensejében, soha ember nem akadt volna, aki gyilkos fegyverét ellene merte volna emelni.

Amikor Tisza, lemondása után, ezredesi rangban kiment a frontra, nap mint nap kereste valósággal a veszedelmet, a veszedelem szinte valami bűvös, vonzó hatással volt rá, csak ott érezte jól magát, ahol a golyók fűtyültek, minden fáradalmat és minden veszedelmet épűgy akart elviselni, mint a legénységének bármelyik közembere. S még csak elismerést sem keresett ennek a fejében. Talán nem érdektelen dolog, hogy ezzel kapcsolatban Tisza előttem egy olyan eszmét fejtett fel, amely sokkal utóbb majdnem pontosan ebben a formában tényleg meg is valósult — igaz, hogy csak az ellenfeleinknél, az entente oldalán. Tiszának az volt a nézete, hogy a sok kiosztogatott érdemjel és kitüntetés természetsszerűleg önmagában hordja az igazságtalanság magvát; hiszen nem terjesztheti fel valamennyi emberét

kitüntetésre, holott valamennyije megérdemelné; ha pedig csak egyeseket tüntetnek ki, ez sérti a többinek az önérzetét; legjobb lenne, mondotta, ha módját lehetne ejteni, hogy egy embernek a kitüntetésé egyúttal jelentse a többinek, az összességnek a kitüntetését is. Nyilván hasonló eszmemenet uralkodott az entente oldalán is.

Parisban, a tündérien szép Avenue des Champs Elysées végén ott áll az Arc de Triomphe, hajdani dicsőségnek kőbe faragott tanuja; s az árnyékában ott pihen egyszerű sírjában az „ismeretlen katona“. Senki se tudja, ki volt, amíg élt az, akinek itt porlad a csontja. Senki se tudja, hős volt-e, aki rajongó tüzzel a lelkében halt meg a hazájáért, vagy hogy gyáva poltron volt-e, akit a fegyelem vasvesszejével kellett a lövészárokbá belekényszeríteni, amíg csak el nem jött érte a Halál. Senki se tudja, mit rejt ez a sír magában. Ne is tudja meg soha senki, mert ennek a hervadhatlan koszorúktól terhes sírkőnek nem az a hivatása, hogy annak a dicsőségét szolgálja, akit éppen eltakar, hanem rajta — a névtelenen — keresztül a hadsereget, a népet és azt a szent akaratot glorifikálja, amely a sok évi háborúval meg tudóit birkózni.

Mint az örök halhatatlansághoz vezető lépcső foka, úgy fekszik ott az a sírkő. Amikor a sírt befedték vele, egy egész nép hajtotta meg hódolattal a fejét, egész Franciaország beletemette a névtelen holttesttel együtt minden büszkeségét és minden örömét, minden szeretetét és minden gyászát; a milliók érzéseit e névtelen sír felett nem kavarta meg sem irigység, se féltékenykedés, se gyűlölködés — a „névtelen katona“ senkié és mindenkié.

Talán Tisza is valami ilyesre gondolhatott, amikor a bátor magyar hadsereget, annak egészében, akarta kitüntettetni.

Romániai követünké való kineveztetésemet Tisza beleegyezésétől tettem függővé. Elkerülhetlenül szűkesnek láttam ezt, mert romániai politikánk a legszorosabban egybefüggött a magyar politikával, mindenkor és minden körülmények között, de főként a kérdéses időben, mert Tisza ekkor már megkezdte volt a román-magyar egyezkedési tárgyalásokat, amelyeknek eredménye elé feszült várakozással tekintettek Bukarestben. Tisza nyomban kijelentette, hogy Romániába való küldetésembe szívesen beleegyezik. A magyar parlamentben azonban magasan csaptak fel az izgalom hullámai. Apponyi gróf interpellációt mondott el a delegációban s ennek során kifejtette, hogy én ellenségesen állok a magyar politikával szemközt s hogy ezért az én személyem felettébb alkalmatlan arra, hogy a külföldön a magyar kormányt képviselje. Épily joggal, mondotta, akár ő is, mint az ellenzék vezére, vállalhatna a kormány kezéből valamilyen főispáni állást. Szavait ezzel a felkiáltással végezte: „Hol volt a magyar miniszterelnök Czernin kinevezésekor?” Tisza azt felelte, hogy engem az ő tudtával és beleegyezésével neveztek ki követté, el is vállalja érte a felelősséget; ami pedig Apponyinak főispánságát illeti, nos, hát erről lehet beszélni — ez a válasz persze általános derűtséget okozott.

Soha nem volt Tisza olyan pompás formájában, mint amikor a parlamentben támadták. Ragyogó riposztjai és gyors visszavágásai magukkal ragadták a közvéleményt is. Amikor az obstruáló ellenzékkel való, harcai közepette az egyik szónok azt fejtegette, hogy ez az egész országgyűlési ülészak tulajdonképpen törvénytelen, akkor Tisza a többség viharos kacagása között így vágott neki vissza: „Hát akkor fizesse vissza a napi-díjakat, amiket törvénytelenül zsebrevágott!”

Soha Tisza nem próbálkozott meg azzal, hogy a

valamiért való felelősséget önmagáról elhárítsa, vagy hogy a maga szerepét kiszépiitse. Amikor a románok hadüzenete után a magyar parlamentben irtózatosan támadtak engem, s csak arról esett szó, hogy Románia háborús készülődéseit vagy tehetségtelenségem okából nem vettem észre, vagy pedig, hogy szántsándékkal elhallgattam azokat, Tisza felpattant a helyéről, s a haragtól elkékülten, kidagadt erekkel a homlokán, ezt kiáltotta az ellenzék felé: „Ez nem igaz, Czernin nagyon jól informált bennünket, ő előre megjósolta a háborút és a kormány magatartásáért én vállalom a felelősséget!”

A bukaresti megbízatásom idejében Tisza nem mindenkor helyeselte a kettős Monarchia külügyi politikáját, s ebben az összefüggésben egy ízben olyan kijelentést tett, amelyet itt idézni akarok, mert végtelenül jellemző általában az egész gondolkodására nézve. Ezt mondotta: „Én megértem, ha az ember az ellenségét agyonveri; de képtelen vagyok felfogni, hogyan lehessen azt szüntelen és örökké csak izgatni.”

1917 tavaszán egy este Tisza István még be a késő éjszakába ott ült nálam. Egy ballhausplatzi díszebéd után voltunk, hogy Tisza visszavonult velem a dolgozószobámba s különböző aktuális kérdések letárgyalása után egyszerre csak általános érdekű témákra tért rá. S ez az ember, aki a politika mezején vívott harcok közepette keménykedett és öregedett meg, aki már sok viharban megállotta a sarat, hidegen és férfiasan, s aki úgy tűnt fel, mintha az ezerfelől rátorpanó támadás mind nyomtalanul pattanna le róla, ez az ember most a szívének egy olyan zugát tárta fel előttem, amelyet eladdig nem ismertem. Keservesen panaszkodott azokról az intrikákról, amiket az ellenségei az udvar körében helyeznek el ellene; olyan harcmódor ez, mondotta, amelylyel képtelen megbirkózni és kivált az egyik ellenfelének eljárása bántotta őt nagyon. Nem akarom itt ennek az

embernek a nevét megmondani. Nem szeretnék régi sebeket feltépni és ma, amikor Tisza István személye már történelmi alakká finomult ki, amikor bizonyára minden egyes magyar kész az ő nevét a Deáké és a Kossuthé mellett emlegetni, ma bizonyára már Tiszának ez az ellenfele is csak őszinte sajnálkozással emlékezhetik mindarra, amit annak idején elkövetett, hogy ezt a hatalmas törzset földre döntse. De Tisza, akitől minden hamiskodás távol állott, nem tudta megérteni, hogyan lehessen politikai harcot a hátsólépcsőn megvívni és ő, aki oly leírhatatlanul egyenes lelkű, nyílt-szívű és őszinte ember volt, hasonló érzületet tételezett fel minden egyes ellenfelénél is. S most, amikor épen e beszélgetésünk napján, rá kellett jönnie, hogy ebben a hiedelmében tévedett, s hogy az az ember, akinek egyéni integritásában — minden politikai ellenségeskedésük dacára is — szentül meg volt győződve, őt, Tiszát, a királya előtt gyalázatosan megrágalmazta, irtózatossá megrágalmazta, most ez a csalódás, mint valami frissen kibuggyanó, mély és vérző seb, úgy érintette őt, úgy fáj neki. Az ügy maga ekkor már el volt intézve. Tisza István még ugyanazon a napon kihallgatást nyert Károly királynál s a tényállás meghallgatása után Ófelsége, ismert barátságos és szívélyes modorában Tiszát változatlan bizalmáról biztosította. Az intriga összeomlott, de a tövise ott maradt mélyen a Tisza szívében. Ez volt az első és egyetlen eset, amikor ezt a hatalmas férfiút elérzékenyülni láttam; jóval túl voltunk már az éjfélen, amikor elbúcsúzott tőlem s fáj—dalommal a hangjában így szólott: „Soha nem hittem volna erről az ellenfelemről, hogy ilyesmire képes lehessen.“ Miniszterségem idején akadtak Tiszával bizonyos tisztán tárgyi differenciáim is, s bizony nem egy ízben ugyancsak keményen nekilódultunk egymásnak. Ma, amikor ő már holtan fekszik, nincs más emlékem ezekről az ellentéteinkről, minthogy szívből sajnálok nem

egy kemény és keserű szavamat, amit a küzdelem hevében odadobtam, s csak abban lelem vigaszomat, hogy soha az ilyen összezördülésünk nem rontott a bennünket egybekapcsoló baráti viszonyunkon, még csak átmenetileg se. Tiszának néhány hozzám intézett levelét közlöm itt, amelyek sorai közül bizonyos nézeteltéréseink kivillannak:

Budapest, 1916 december 26.

Kedves Barátom!

Tisztán látom a csapdákat, amiket az amerikai jegyzék az utunkba állít s nincs más vágyam, mint hogy elkerülhessük azt, hogy Wilson túlnagy befolyásra tessen szert. Másrészt viszont azt hiszem, hogyha a semleges államokat behatóan munkába vennők, sikerülne legalább egy részüket közelebbről a magunk oldalára vonnunk s így talán idővel olyan általános helyzetet tudnánk teremteni, amelyben a semleges államok erkölcsi nyomása inkább mellettünk esnék latba, semmint ellenünk.

Európa valamennyi semleges állama úgy érzi, hogy Anglia sokkal fenyegetőbben súlyosodik reá, semmint mi. A görög, román stb. események, valamint Anglia kereskedelmi zsamokoskodása feltétlenül a mi malmunkra hajtja a vizet s az a különbség is, amely abban mutatkozik ki, hogy a békegondolattal hogyan helyezkedünk mi szembe és hogyan az entente — ha következetesen és ügyesen így haladunk tovább — elébb-utóbb a mi hatalmi csoportunk számára szerzi meg a világ rokonérzését.

Ebből a szempontból a főveszélyt abban látom, hogy a hadicéljaink közlésében elfoglalt, szükségkép elővigyázatos magatartásunk azt a hiedelmet kelthetné, mintha a béke gondolatával mi is csak taktikai okokból játszadoznánk, anélkül, hogy komolyan akarnók a békét.

Ezért a semleges államoknál akkreditált képviselőinket (itt Spanyol- és Svédországra, valamint Hollandiára esnék a főhangsúly) olyan irányú instrukciókkal kellene ellátnunk, hogy azok ott a mi óvatos magatartásunkat a megfelelő magyarázatokkal kísérik és kifejtthessék az

okokat, amelyek miatt, épen a béke érdekében, óvakodnunk kell attól, hogy feltételeinket időnek előtte vagy épen egyoldalúan közzétegyük.

A feltételeknek már kétoldalú közzététele is mindkét táborban tág teret nyitna a háborúspártiak számára, hogy azokat kellemetlen kritikájukkal kísérik s ezzel egykönnyen elmérgesítsék a helyzetet; a hadicélok egyoldalú közzététele pedig egyszerűen módot nyújtana az ellenfélnél még mindig hatalmon lévő háborúspártiak arra, hogy mindent elrontson.

Épen a béke érdekében tehát, csakis kétoldalúan és csakis bizalmas közlés formájában történhet meg a békefeltételek kölcsönös ismertetése; *AZ* egyes semleges államokkal szemben azonban különböző célzásokat tehetnénk arra nézve, hogy a mi hadicéljaink pontosan egybeváganak az emberiség maradandó nagy érdekeivel és a világ békéjével; hogy a mi főcélunk — az orosz világalomnak a szárazföldön és az angol világalomnak a tengereken való megakadályozása — az egész semleges világ érdekvonalában fekszik; és hogy végül a mi békefeltételeink között egy sem lesz olyan, amely a világ jövődjének békéjét sérthetné vagy semleges részről kifogásolható lenne.

Engedd meg, hogy ezeket a szempontokat jóindulatú mérlegelésedbe ajánlhassam és meleg barátsággal vagyok híved

Tisza s. k.

Budapest, 1917 március 3.

Kedves Barátom!

Az ügy érdekében csak felettébb sajnálni tudom, hogy nem nyílt alkalmam, a magunk *aide memoire*-jának végső fogalmazását, annak átnyújtása előtt, elolvasnom. Egyéb, kevésbé súlyos részletektől eltekintve, nem hallgathatom el afelett való kínos meglepetésemet, hogy mi most ismételen is, hangsúlyozottan is beismerjük, hogy az Ancona-jegyzékünkben ígéreteket tettünk.

Félek, hogy ezzel Wilsonnal szemben nagyon meggyöngyítettük a magunk álláspontját, amit annál is könny-

nyebben el lehetett volna kerülnünk, miután véleményem szerint nem is áll az, mintha mi ígéreteket tettünk volna.

A véleménynyilvánítás még távolról sem jelent Ígéretei. Anélkül, hogy az erkölcsi értékét bármennyire is lejjebb akarnók szállítani, mégis csak egészen más jogi jellege van annak és harmadik személyek tekintetéből ezek javára nem jár mégse ugyanazokkal a jogi következményekkel, mint egy ígéret.

Azzal, hogy — igazán nagyon fölösleges módra — beismertük, hogy az amerikaiakkal szemben ígéretet tettünk, ezzel egyúttal azt is beismerjük, hogy velők szemben kötelezettségeink állanak fenn. Emlékiratunk valamennyi gyönyörű és ügyes érvelésével szemben az amerikaiaknak igen könnyű dolguk lesz, mert csak azt kell bebizonyítaniuk, hogy mostani magatartásunk nem fedi az akkori kijelentésünket; ha pedig az akkori kijelentésünk ígéret volt, akkor az amerikai kormánynak most jogában áll követelnie, hogy tehát álljuk a szavunkat s az ígéretet teljesítsük. S akkor mi bizony *in an auckward predicament-ben* vagyunk.

A tervezethez fűzött egyik széljegyzetemben megmondtam, hogy ez alkalommal szívesebben elkerülném annak a bizonyítását, hogy mi semmiféle ígéretet nem tettünk. De fennmaradt volna annak a lehetősége, hogy bármikor újra rátérjünk a dologra. Azáltal, hogy ezt a fegyvert a kezükbe adtuk, önmagunkat egy balsiker veszedelmének tettük ki s nagyon félek tőle, hogy még keservesen meg fogjuk ezt bánni.

A dolog persze ezúttal maradjon közöttünk. Előtted azonban ki kellett a szívemet öntenem, hogy így megokolhassam azt a kérésemet: ejtsed módját, hogy ennyire fontos, messzire kiható következményekkel járó állami okiratok szövegét idején megkaphassam, hogy esetleges megjegyzéseimet hozzájuk fűzhessem. Hidd el, igazán az ügy érdekében áll ez a kérésem s minden tekintetben csak jó következményekkel járhat.

Meleg barátsággal híved

Tisza s. k.

Budapest, 1917 március 14.

Kedves Barátom!

Az Amerikára szóló *aide-mémoire*-od sikerét én is nagy örömmel látom. Ez azonban mit se változtat a magam azon nézetén, hogy kár volt beismernünk, hogy Ígéretet tettünk. A polémia további folyamán ez esetleg még nagyon megbosszulhatja magát és igazán semmi nehézsége nem lett volna annak, hogy ezt a témát egyelőre ne érintsük.

Nagyon csökönösnek tartasz engem? Visszatekintő polémiánknak ezt a zárószavát nem akartam elhallgatni, nehogy jobbnak gondolj engem, mint amilyen igazában vagyok.

A felségkihallgatás körül felbukkant traces nevetéses voltát nem tudom zavartalanul kiélvezni, mert magyar ember létemre szégyenkezniem kell, hogy emberek, akik ami nyilvános életünkben szerepet játszanak, ilyen alantas, siralmas nivóra sülyedtek.

Sok évvel ezelőtt megmondottam már, hogy a politika nem francianégyes, itt senki a *vis-à-vis-ki* nem válogathatja ki önmaga; de hát azért mégis csak siralmas egy dolog, hogy ilyen alak legyen az ember ellenfele.

Üzend meg rövidesen, hogy pénteken vagy szombaton legyek-e Bécsben és értesítsd — kérlek — Bethmannt is a megfelelő módon; szeretnék veie beszélgetni. Az ő bécsi tartózkodását mindannyiunknak alaposan ki kellene használnunk, hogy az ellátás dolgában annyira fontos támogatást feltétlenül megkaphassuk Németországtól.

Viszontlátásra, régi barátsággal

híved

Tisza s. k.

Budapest, 1917 május 4.

Kedves Barátom!

Holnapután látjuk egymást, ezért most csupán egészen röviden arra szeretnék megkérni, ne nagyon erőltessd a dolgot a birodalmi kancellárnál.

Az ügyek jó úton haladnak; a béke közeledik és Bethmannak az az álláspontja, hogy kijelentéseinkben

valamivel kevesebb lelkendéssel legyünk, sok minden jót rejt magában. Másrészt viszont attól is félek, hogyha nagyon erőltetjük a dolgot, ezzel megsértjük a németeket és félreértésekre nyújtunk alkalmat.

Te máris sokat elértél, és az az érzésem, hogy nem lenne helyes *de forcer la note*.

A Bethlenre és Esierházyra vonatkozó, M.-hez szóló jelentésemet egyidejűleg Néked is megküldtem.

Igen barátságosan váltunk el egymástól; azt hiszem, mind a kettő kötélnek állott volna, ha az ellenzéki körök, s főként vezérük véleménye nem állott volna útjukba.

Rámnézve különben az is csak előnyt jelentett, hogy az ajánlatomat nem fogadták el.

Részleteket majd szóval.

Meleg barátsággal

híved

Tisza s. k.

III.

Hét év telt el a háború óta. A háború ma már a történelemé. Minden bajok legjobb orvosa, az idő, észrevétlenül, de szünetlenül dolgozott. Az idő úgy dolgozik, mint a tenger: egyik hullám a másik után hömpölyög a part felé, éjjel-nappal, folyton-folyvást; s minden egyes hullámverés észrevétlenül aláássa az útjában álló szirtet, egy-egy keveset szüntelen lemorzsol belőle. Idők múltán aztán egyszerre csak eltűnik a lemorzszolt szikla. így bontotta le az idő lassacskán a népek kölcsönös gyűlölködését is, a győzőket kijózanította a diadalmámorukból, s a megvenek kínjait apránként megenyhítette. A kegyetlen diadalvágy örületének, amely fenékgig akarta a győzelmet kiélvezni, kapitulálnia kellett a gazdasági kényszer józan valóságai előtt s az egykor ittasan körüláncolt forradalom is sokat veszített az ingeréből. A világ ma már sokkal nyugodtabban és sokkal igazságosabban ítéli meg ama borzalmas és mégis oly fenséges idők eseményeit.

Mert azért mégis csak nagyidők voltak azok. A forradalom, mint valami piszkos szürke hullám hömpölygött rajtuk végig és ennek a forradalomnak köszönhető, ha e nagyidők tiszta képe átmenetileg elhomá-

lyosult. De a történelmi hazugságoknak nincs örök életük s apránként megemlékezik a világ a háborús időknek minden hősiességéről, amik heroizmusáról s lassacskán kezdi a világ megérteni, hogy a németeknek és a magyaroknak ez a kétségbeesett küzdelme nem volt minden heroizmus híján. Hiszen, alapjában véve, kisebbek-e vájjon azok, akik a háborúban maradtak, akik győztek? A történelem mérővesszőjén nézve, bizonyára nem. Senki Hektort nem fogja megvetni azért, mert Achilleus erősebb volt; senki Rómát nem fogja nagyobbra tartani azért, mert Karthágót tövig pusztította és senki nem felejtheti el, hogy mik voltak Napoleon sikerei, mielőtt az egyesült Európa Waterloónál földre tiporta őt. Az igazságos megítéléshez azonban szükség van az időbeli távlatra. Az igazság napja máris keresztül tör a világháború lőporfüstjén s az irtózatos csaták porfelhőin, s ennek az igazságnak a fényében a világ máris átérteni kezdi annak a férfúnak a hatalmas méreteit, akinek csupán egy gondolata és egy vágya volt: az, hogy megmentse Magyarországot s aki aztán a szíve vérért ontotta a népéért. . .

Ha Tisza ellene volli minden annexiónak, ennek oka nem csupán abban rejlett, hogy ő természetesen tisztában volt azzal hogy hódítványok csak megnehezítik a béke megkötését, — hanem abban is, hogy attól félt, hogy esetleges újabb területi zsákmányok a magyar viszonyokat csak még inkább összegabalyítják. Ezért nem adta a beleegyezését sem a Monarchia triaisztikus átalakulásába, sem pedig akár szerb, akár román területek annexiójába. Az annexiók kérdésében az én felfogásom tökéletesen fedte az *övé*t; a trialista kérdésre nézve azonban a lengyel probléma következtében nézeteltérések merültek fel közöttünk. Ebben az összefüggésben a következő írást vettem Tisza kezéből:

Saját kezébe!

Nagyméltóságú Gróf!

Távol áll tőlem a szándék, hogy olyan kérdések felett kezdeményezzek vitát, amelyeknek ma nincs aktualitásuk s amelyeknek nagyon valószínűen még a

békekötés idején sem lesz aktualitásuk. Másrészt azonban el szeretném kerülni annak a veszedelmét, hogy esetleg hamis következtetések vonassanak le abból a körülményből, hogy a diplomáciai képviselőink levelezésében feltűnő egyes jelenségeket hallgatással mellőztem.

Tisztán ettől a szemponttól vezetve, bátorkodom Excellenciád figyelmét arra a körülményre felhívni, hogy a lengyel kérdésnek ú. n. osztrák-lengyel megoldását ismételten, így például Ugrón úr 63. számú sürgönyében is, mint trialisztikus megoldást emlegetik.

Ezzel az elnevezéssel szemben kénytelen vagyok arra a körülményre rámutatni, hogy a háború első korszakában, tehát abban az időben, amikor az osztrák-lengyel megoldás állott a dolgok előterében, a Monarchia valamennyi illetékes tényezője megegyezett abban, hogy Lengyelországnak a Monarchiához való esetleges csatolása annak dualisztikus berendezésén semmi körülmények között sem ejthet változást.

Ezt az elvet akkor a külügyminisztérium vezetői és a két miniszterelnök kifejezetten elismerte és Ferenc József néhai császári és királyi felsége helyeslően tudomásul vette. Az a reményem, hogy szabad feltevéleznem: Excellenciád is osztja ezt a felfogást; azonban minden eshetőségre, hogy netalán való félreértéseknek elébe vágjak, kötelességem kijelenteni, hogy a m. kir. kormány ebben a tételben egész politikai rendszerének egyik alaposzlopát látja, amelytől eltérnie semminő körülmények között nem!enne módjában.

Nézetünk szerint egy ilyen írialista megoldás az egész Monarchiára nézve végzetes lenne. A helyzetnek az osztrák államban való bizonytalansága mellett, ahol a német elem, még Galíciának lekapcsolása után is felettébb bizonytalan helyzetet foglalna el és hatalmas ellenáramlatokkal kellene megküzdenie, amelyek egy-kettőre túlsúlyra kerülhetnek, ha a németiségnek egy akár aránylag csupán kis része is — akár szociáldemokrata mivoltában, akár politikai-reakciós, vagy pedig felekezeti okokból is — a többi német párttól elszakadna, egy új, lengyel elemnek, mint

Ausztriával és Magyarországgal egyenértékű tényezőnek, a magunk alkotmányrendszerébe való beállítása a bizonytalanságnak olyan újabb támpontját jelentené s a habsburgi nagyhatalom politikájának továbbírányításában annyi kockázattal járna, hogy a Monarchia nagyhatalmi állásának mérlegelése tekintetéből csak a legnagyobb fokú nyugtalansággal töltené el, ha ez az új, velünk sok minden tekintetben idegentül szemben álló és úgy Ausztria, mint Magyarország életérdeke! dolgában oly kevésbé megbízható, orosz-lengyel elem egyszeriben ennyire uralkodó szerephez jutna.

Csakis a dualizmus mellett való szilárd kitartás, amelynek értelmében tehát a közös ügyekre való politikai befolyás egyik fele Magyarország birtokában marad és amelynek értelmében a magyar és a német elem egyesülten a delegációk biztos többsége felett rendelkezik, csakis a dualizmus mellett való ez a kitartás nyújthat úgy a Dinasztiának, mint a jogara alatt együvé kapcsolt két államnak elegendő biztosítékot a jövője számára.

Nincs a Monarchiának egyetlen más tényezője sem, amelynek összes életérdekei annyira összenőttek volna a Dinasztia érdekeivel és a Monarchia nagyhatalmi állása szempontjaival, mint Magyarországé, Még ama keveseknek is, akikben ennek az igazságnak a tiszta felismerése az utóbbi békés évtizedek során talán feledésbe merült, a mostani háború ugyancsak felnyitotta a szemét.

A dunai Monarchiának, mint életerős, tettekész nagyhatalomnak a fenntartása a szó legmélyebb értelmében életérdeke a magyar állam létének. A végzet átka volt mindannyiunkra nézve, hogy épen ex az annyi politikai érzékkel megáldott, minden állami és nemzeti cél javára áldozatokra annyira kész nép évszázadokon át nem szentelhette magát teljesen a közös ügynek. Ama világtörténelmi probléma miként való megoldása körüli küzdelmek, hogy a nagyhatalmi állás igényeit hogyan lehessen a magyar állam függetlenségével összehangolni, súlyos megpróbáltatásokat, évszázados ellentéteket és harcokat idéztek fel.

Magyarországnak a függetlenségre való törekvése soha nem öltötte az elszakadási vágy formáját Szabadságharcaink nagy vezérei nem támadták meg soha a habsburgi nagyhatalom fennmaradását. Még e harcok súlyos megpróbáltatásai közepette sem követtek más célt, mint azt, hogy ősi nemzeti jogaink biztosítását szerezzék meg a Koronától.

Magyarország szabadon és függetlenül kívánt a Habsburgok jogara alatt élni, csak épen nem akart idegen uralom alá kerülni, csak épen szabad nép akart maradni, amely felett önnön törvényei szerint uralkodjék a király, és nem akarta, hogy bárminő idegen akarattal rendeltessék alá. Ezt az elvet az állami alaptörvények egész sora ismételten is kimondotta (így 1723-ban és 1791-ben), míg végül az 1867-iki kiegyezésben sikerült azt a megoldást megtalálni, amely ezt az elvet élő valósággá avatta és megvalósítását nagyhatalmi állásunkra kedvező formában biztosította.

A 67-iki kiegyezés előkészítő korszakában Magyarország az akkori Monarchiának egy szerény és aránylag kis része volt; Magyarország akkori nagy államférfiai a maguk közjogi tervét mégis a dualizmusra és a paritásra építették fel, mert ez az egyetlen lehetősége annak, hogy az annyi ízben elismert és esküvel is megerősített magyar függetlenség a modern alkotmányos állami élet keretei között megvalósulhasson.

A Monarchiának olyan politikai szerkezetet, amely Magyarországra nézve annak a lehetőségnek is utat-aitói tárna, hogy állami életének legfontosabb vonatkozásaiban esetleg többségi szóval legyőzessék s így netalán idegen akarattal vettessék alája, újra mindent megsemmisítene, amit annyi küzdelem és szenvedés, annyi hiábavaló crőpazarlás után végre mindannyiunk javára elérnünk sikerült, s ami a jelen háborúban is oly áldásos gyümölcsöt termett. Ezért tehát épp azoknak, akik mindenkor híven és keményen kitartottak a 67-es kiegyezés mellett, kötelességük lenne, hogy minden erejük latba vetésével bárminő trialista kísérletnek ellene szegüljenek.

Végtelenül sajnálnám, ha ebben a kérdésben a Monarchiának ezidőszerint való felelős politikai vezetői között nézeteltérések uralkodnának. Már ebből a szempontból se tartottam szükségesnek, hogy ezt a nem-aktuális kérdést most vigyük megoldás elé. Mindenesetre azonban kerülnünk kellene a lengyelekkel való érintkezésünk során az olyan kifejezéseket, amelyek az osztrák-lengyel megoldásnak egyáltalán „nem valószínű, de nem éppen lehetetlen újrafeimerülése esetén olyan várakozásokat ébreszthetnének bennök, amelyek feltétlenül a legsúlyosabb komplikációkat vonnák maguk után.

Hiszen a lengyelség meggondoltabb része már beletörődött abba, hogy a Monarchia dualista szerkezetéhez nyúlni nem lehet s hogy Lengyelországnak az osztrák államhoz való kapcsolódása csakis valamely széleskörű autonómia formájában hajtható végre. Ezért nagyon elővigyázatlan és káros vállalkozás lenne olyanfajta aspirációkat új életre keltenünk, amelyeknek megvalósítása nem csupán magyar szempontból, hanem a Monarchia jövőjének tekintetéből is a legnagyobb mértékben veszedelmesnek ítélandó.

Fogadja Excellenciád kiváló nagyrabecsülésem kifejezését.

Budapest, 1917. februárius 22.

Tisza s. k.

1917 tavaszán érezhetővé váltak a Monarchiában az entente által szüntelenül szított forradalom első lökései. Még semmi nem történt, de a földalatti morajlás folyton erősödött; számtalan kisebb-nagyobb jelenség bizonyította, hogy a forradalmi ellenállás ereje öregbedik. Magyarországon Károlyi Mihály gróf kétségtelenül összekötésben állott a forradalom kolomposaival, s ereszben többiben is beható tárgyalásokat folytattam Tiszával, aki ezidőtájt már nem miniszterelnök, hanem az ellenzék vezére volt. Károlyit el akartam fogatni és törvényszék elé állíttatni, de Tisza is, meg Wekerle is lebeszéltek erről; mindkettőjüknek, főként pedig az előbbinek semmi-

vei se volt Károlyiról jobb véleménye, mint nekem, de úgy vélték, hogy a bűnösségére vonatkozó bizonyítóanyag nem egészen hiánytalan. Károlyi magatartása és az osztrák szociáldemokraták magatartása között, amíg Adler Viktor állott az élükön, mindenkor bizonyos különbség állott fenn. Az osztrák szocialisták a minél előbb való békekötésen kívül természetesen szintén követelték a „népjogok“, vagyis a saját hatalmi körük, lehetőleg szélesebb terjedelmű kitérítését; de Adler Viktor nemcsak okos, hanem egyúttal igazságszerető ember is volt és 1917 tavaszán nem hitt annak a lehetőségében, hogy a köztársaságot ki lehessen kiáltani. Ezért és természetesen csakis ezért, a maga részéről becsületesen támogatni akarta IV. Károly néhai uralkodónk béketörekvéseit, feltéve, ha Őfelsége a békekötés után hajlandó bizonyos demokratikus engedményeket tenni, amire az utóbbi viszont késznek mutatkozott. Ebből a beállítottságból kifolyóan Adler Viktor és a kormány között egy majdnem barátnak nevezhető viszony, egy *ad /zooösszeműködés* keletkezett. E viszony akkor került próba alá, amikor Adler Viktor kiutazott Stockholmba a béketárgyalásokra, természetesen, miután előttem előbb részletesen kifejtette, hogy odakünn mit szándékozik mondani; akkoriban Stockholmban ugyancsak alaposan figyelemmel kísérttem minden lépését és felügyelő szerveink kitűnő, a legkisebb részletekre is kiterjedő jelentései azt bizonyították a számomra, hogy Adler pontosan ragaszkodott ahhoz, amiben megegyeztünk és egy szóval se mondott többet, ami a megegyezésünkön túlment volna. Tiszta tudott mindenről és bár előbb nagyon ellene volt annak, hogy a szocialistáknak kiadjuk a külföldre szóló útlevelüket, utóbb mégis teljesen beismerte, hogy eljárásom helyes volt. Amíg tehát Adler a mondott okból nyíltan szembehelyezkedett a kormánnyal, Károlyinál, úgy látszik, soha nem forgott fenn ez az eset.

Persze, az osztrák szocialisták is megváltoztatták a taktikájukat, mihelyt látták, hogy az összeomlás mind valószínűbbé lesz; ez azonban csak egy későbbi stádiumban, körülbelül a bresztlitowszki tárgyalások idején következett be.

Ausztria szocialista vezetői ebben a stádiumban

hatalmas sztrájkokat rendeztek, állítólag azért, hogy engem arra kényszerítsenek, hogy elfogadható békefeltételeket szabjak, tényleg pedig nyilván azért, hogy a hatalmat és az egész politika vezetését megkaparintsák. Hogy Tisza effelől hogyan gondolkozott, arról a következő levele tanúskodik:

Geszt, 1918 április 1.

Kedves Barátom!

Végre hát újra Bécsben vagy; mint a zsidók a Messiást, úgy vártam én a Te megérkezésetet abban a *fort's paradise-ben*, s nem bírtam azt az aggodalmat a fejemből kiverni, hogy — mialatt Te a keleti békeművet építgeted — azalatt a Monarchiában úgy felborulnak a viszonyok, hogy minden, csak félig-meddig is észszerű bel- és külpolitika lehetőségeit egyszerűen elviszi az ördög.

Nos, most hogy végre újra a helyeden vagy, arra kérlek, nézz jól körül és iparkodj a további bajoknak elejbe vágni.

Ausztriában a távolléted alatt irtózatoss* dolgok mentek végbe; hogy ott most milyen a helyzet, arról hiányzik az áttekintésem. Azt hiszem, mindenesetre elég tarka-barka még mindig a helyzet.

Nálunk Magyarországon a választójogi kérdés megoldását a legmesszebbmenő engedékenységgem^x útján teljesen előkészítettem. Wekerlének csak akarnia kell, — ha megegyezik a munkapárttal, akkor minden intriga erejét veszti. Azt hiszem, ő belátja ezt, kedve is lenne belefogni, csak épen nincs meg a szükséges energiája a döntésre. Időközben persze, valahány intriga van, az mind újult erővel ismét dolgozni kezd. Aklikk,stb., emberek, akik egymást kölcsönösen gyűlölik s egymással szemben bizalmatlanok, nyomban egységesek abban a magasztos célkitűzésben, hogy a helyzetet felborítsák, s hogy így aztán a zavarosban^ haláshassanak. Meg vagyok róla győződve, hogy Őfelségénél a ferdítések és hazugságok egész tarka boszorkánytanca dolgozik azon, hogy őt félrevezessék s hogy mindenekelőtt azt a gonosz Tiszát feketítsék be

előtte. Ezzel a becstelen mesterkedéssel szemben én nem tehetek mást, minthogy a leghatározottabban hangsúlyozzam, hogy minden személyes motívum teljes kikapcsolásával, tisztán csak azon a célon dolgozom, hogy a most uralmon lévők által teremtett veszedelmes helyzetből való kibontakozás útjait egyengessem, és elősegítsem, legalább Magyarországon, a konszolidált viszonyok megalapozását.

Ami a magam személyét illeti, ha tőlem ezt követelnék, nem huzakodnék attól, hogy felelős állás terhét vállaljam; ámde annál kevésbé sem iparkodnék odatolakodni, miután meg vagyok győződve, hogy csak abban az esetben rendelkezhetnék a hasznos munkásságom előfeltételein, ha Ófelsége *szabad* elhatározásából hívna meg az ügyek vezetésére.

Az én legforróbb óhajtásom csak az, vajha sikerülne a Koronát és az országot a mostani veszedelmes krízisből kimenteni és a békés továbbfejlődés számára szükséges biztos alapokat lerakni, akkor aztán jöjjenek ám mások, és tegyenek-vegyenek a tetszésük szerint.

8-án reggel érkezem Budapestre. Mik a Te további terveid? Nem gondolsz a delegációk összehívására? Ha az osztrák viszonyok nem tennék épen lehetetlenné, mindenesetre nagyon kívánatos lenne, hogy a delegációk ülését minél hamarább folytassuk.

Abban a reményben, hogy rövidesen hallok Felőled, régi barátsággal maradok

igaz híved

Tisza s. k.

A história folyamán akadhettek nagyobb, s minden bizonnyal voltak nagyobb sikereket elért államférfiak, mint Tisza István; mint embert nem ismerek nagyobbat, ha elismerjük, hogy a nagyság a cselekedetek teljes önzetlenségében és abban az energiában rejlik, amellyel az önzetlen cél elérésére törekszünk. Ha Tisza 1918 őszén követte volna barátai tanácsát és elmenekült volna, ha az életét a hazája javára megmentette volna, ez a

magyar nép számára leírhatatlan nagy előnyt és mindenki számára, aki őt barátjának nevezhette, végtelen nagy boldogságot jelentett volna; de ezzel az ő történelmi alakja azért nem nyert volna nagyságban. Így a vérével pecsételte meg az élete művét, olyan férfiasan halt meg, mint aminő férfiasan élt és ez az irtózatosan tragikus végkifejlés beletartozik az elhunyt hősök képébe.

„A gyávaság a legnagyobb bűn“, ezt a jelmondatot Tisza fogalmazta meg és még legádázabb ellenségei se tagadhatták soha, hogy Tisza ettől a bűntől ment volt. Hogy egy Tisza István meneküljön, azt még csak elgondolni is bajos; semmiképen nem illik bele ez a fogalom a róla alkotott képünkbe.

Nem halt meg azonban az, akit nem felejtnek el. Tiszának irtózatosan szép és éppen ezért olyan végtelenül megrázó halála eltéphetetlenül odaköti őt a népe lelkéhez, ahhoz a magyar néphez, amelyet oly végtelenül szeretett, amelyért kész volt száz halált elszenvetni s amelyért valóban meg is halt. Magyarország nem felejtheti el Tisza Istvánját. Magyarországnak a mostani idegen uralom elnyomása alól majdan felszabadult fiai évszázadok múltán is áldva fogják ennek a bátor férfiúnak a nevét emlegetni, aki úgy harcolt Magyarorszáért, mint kívülről senki más; az anyák gyermekeiknek el fogják mesélni, hogy' élt, hogy' küzdött s hogy' halt meg ez az ember, pisztollyal a felemelt jobbában, meghalt nem azért, mert meg kellett halnia, hanem azért, mert képtelen volt megfutamodni. S a jövő nemzedékek még időtlen idők múltán is épülni fognak ezen a nagyszerű példán és követni fogják azt.

Tisza Istvánnak így kellett meghalnia, hogy tovább élhessen. S a magyar nép a halhatatlanság koszorúját tette le a sírja fölé.